

הקדמה: זה בור־המים

כל אימת שעמדנו לעבור לבית חדש, הדבר הראשון ששאלנו עליו היה בור־המים. האם יש בור בחצר? האם הוא עמוק? האם הוא במצב טוב? מימיו, האם הם מתוקים? או שכבר שנים רבות לא גרפו ממנו את הבוץ?

כשם שהבתים נבדלים זה מזה, כך יש גם בורות מסוגים שונים. וגם האבנים המדפנות את פיי־הבור אינן שוות: פיי־הבור כמוהו כיומן חייהם של הבית ובור־המים שלו גם יחד – במרוצת השנים מותירים חבלי הדלי היורד ועולה מן הבור את עקבותיהם על אבני־השפה שלו. החבל מלטש אותן תחילה, וברבות השנים הוא חורץ בהן עוד ועוד חריצים שהולכים ומעמיקים.

יש בורות שתלויה מעליהם קשת ברזל ובמרכזה גלגלת מחריקה שבעזרתה משחררים ומושכים את החבל. אולם בורות כאלה מצויים רק בבתים גדולים, שבעליהם נהנים ממידה של רווחה; המים מוזרמים אליהם מן הגגות בתוך צינורות חבויים. בורות משוכללים במיוחד אף צוידו במשאבה שייתרה את השימוש בדלי.

אולם בבתים שאנחנו גרנו בהם, בורות־המים היו תמיד מן הסוג הפשוט: מי הגשמים היו נשפכים ממרזב הגג אל החצר, מתמזגים עם המים שנאגרו שם, ומתנקזים אל מחפורת סמוכה לבור, שעומקה כמטר אחד. מעט מעל תחתית המחפורת היתה מחילה שהובילה אל עומק הבור. הלכלוך שנסחף עם המים היה שוקע בתחתית המחפורת, ומשם היו המים, שעכשיו היו נקיים יותר, זורמים אל עומק הבור. אולם תהליך הטיהור לא הושלם אלא לאחר זמן, כשמשקעי הבוץ והפסולת היו חוזרים ושוקעים בתחתיתו של בור־המים.

משום כך היה צורך, אחת לכמה שנים, לנקות אותו ממשקעים. במהלך הדורות החיו הבורות הללו את הערים והכפרים בכל אזורי ההר של פלסטין, שהיו תלויים לחלוטין בגשמי החורף שישקו את

שדות החיטה, השעורה והתירס, ואת הוואדיות והגבעות השופעים גפנים, עצי זית, משמש ושקד. הבורות היו משמרים את מי השתייה וההשקיה לאורך כל ימות השנה (באשר לפרדסי התפוזים, אלה מצויים במישורים המשתרעים לחוף הים, ומשקים אותם באמצעים אחרים). בני־מזל במיוחד הם הכפרים שבורכו במעינות, שמימיהם זכים כבדולח וקרים כקרח.

מים לשתייה ולבישול היינו דולים בנטלת מתכת מתוך הַיָּזֵר, כד החרס הגדול שעמד באחת מפינות הבית, אבל בימי החום, כשרצינו ליהנות ממים צוננים ומרעננים ממש, היינו מעלים לנו דלי מן הבור. דומה שדווקא בימות החורף היו מי הבור צוננים פחות ממימי הַיָּזֵר. את גינות־הירק הקטנות שלנו היינו משקים ממי הבור, וכשאלה אולו, נאלצנו "לקבץ" מבורות השכנים או לקנות משואב־המים, שהיה אחת הדמויות האופייניות להווי המסורתי של בית־לחם באותה תקופה, במיוחד בשכונות הקרובות לעֵיִן אֶלְקָנָא - מעיין התעלה - שמימו הֶקְרוּ ממעינות הרריים שכבר בימים קדומים נותבו לתעלות, שסיפקו את צורכיהם של מי שלא היה ברשותם בור־מים משלהם.

שואב־המים היה נושא את מי המעיין בנאד גדול שחור על גבו. בשנות מלחמת־העולם הראשונה, כשהופיעו פחי הבנזין - שהובאו תחילה בידי הצבא העות'מאני לצרכיו שלו, ולאחר מכן בידי חברות הנפט - הוא היה מביא את המים בארבעה פחים שהעמיס על גב חמורו, והוא עצמו התעטף בסינר עור שחור, להגן על עצמו מפני הרטיבות המתמדת. לעתים קרובות נאלצנו ללכת אל המעיין כשאנו דחוקים בתוך המון צוחני של נשים וילדים, ולמלא בעצמנו את הכדים והפחים. אבל כשנשאנו אותם הביתה, רחוקה ככל שהיתה הדרך, פיעמה בנו השמחה.

בור־המים! צורך כה חיוני, כה יסודי. כשנאלצנו לגור בבית שאין בור בחצרו - אלה היו ימים קשים באמת.

בור־המים של חיינו הוא אותו בור ראשוני שבלעדיו חיינו אינם חיים. אליו נאספות קורותינו, כמים הנאספים אל הבור, וממנו נוכל לשאוב לעת צמא. בכל שלב בחיינו אנחנו חופרים בור חדש ומְתַעֲלִים אליו את המים הנאספים מגשמי הברכה ומשטף החוויות, ואליו אנו

באים כשתוכף עלינו הצמא וכשהבצורת מענה את אדמתנו.
בור־המים הראשון הוא בור הילדות. זה הבור שאליו נאספו החוויות הראשונות, המראות והקולות הראשונים, השמחה והעצב, כל אותם כיסופים וחרדות הפוקדים את הילד ומעצימים את כוח ההבנה שלו, מעמיקים את מודעותו לחוויות היומיום, לסבלותיו ולתענוגותיו. ככל שישאב ממימי הבור הזה, כן תגבר יכולתו להבין חוויות, מראות ותמונות. ובעודו דולה מן הבור, לעולם לא יידע אם מה שיעלה ממנו יהיה צלול וצונן או דלוח ועכור. אפשר שהעכור והדלוח יהיה רב מן הצלול והצונן. ומדוע לא? הרי מן החומרים הללו הוא ניוון ומתקיים: זה בור־המים החיוני, הבור שלא יוכל לוותר עליו, וכל אימת שישוב אליו ישתה מן השפעה הנצחית הנובעת ממעמקי אנושיותו.

שמתי לב שמשפחתי קוראת למקום שאנו גרים בו "הח'אן". שמתי לב גם שכל אורחינו מכנים אותנו "דיירי הח'אן". אין ספק שבעבר המקום היה ח'אן: חדר מרווח, עמוק, בקומת הקרקע של בניין עתיק ברחוב הראשי, מאחורי המסגד. בסמוך לו חנויות רבות מכל הסוגים, החל במכולת וכלה בבית מלאכה לחגורות ולאוכפי חמורים. בחדר אין חלון. יש לו רק דלת ברזל גדולה וכבדה כדלת של מחסן, שכמעט נבצר ממני להזיז אותה. ליד הדלת בית שימוש קטן. ודאי הוסיפו אותו לאחר שסיימו לבנות את הבית, באחד מימי תקופת העות'מאנים הארוכה.

בין הדלת הגדולה שלנו לבין הרחוב ניצב שער עץ קטן ממנה - והוא ששימש כניסה לבניין - תוספת מאוחרת שנועדה לבודד מעט את המבנה מן הרחוב. כשעוברים את מפתנו הגבוה של השער ניצבים מול הדלת הגדולה של הח'אן, המרוחקת כדי שישה-שבעה צעדים. משמאל, בשטח הפתוח, הוליכו מדרגות אבן לא-מקורות לקומה העליונה שבה רק חדר אחד עם דלת ירוקה, ובדרך כלל הייתי מוצא אותה פתוחה בכל פעם שעליתי למעלה. התגורר שם איש בעל זקן קצר שתמיד לבש שחורים ותמיד ראיתי אותו רכון אל שולחנו, מפרק ומרכיב מכשירים קטנים שהיו מונחים לפניו. אומרים שזה יוסף הנזיר, ושהוא מומחה לתיקון שעונים ומכשירים מכניים. בצד החדר עולות המדרגות החיצוניות האלה לקומה השלישית, שם נמצא "החדר העליון".

"החדר העליון" היה חדר מלבני גדול, ובוקרי יום ראשון היה הומה אדם, גברים ונשים, וגם נערים בכותנות לבנות ארוכות. הנערים שרו, כשבתווך ניצב קשיש בעל זקן שיבה ארוך, בגלימה כחולה רקומה, ומדי פעם היה קולו הרם מפיך איזו צרימה תוך כדי זמרה, וסביב-סביב דלקו הנרות.

אבי הסביר לי שהחדר הזה הוא כנסייה, בית־האלוהים, ושהקשיש הוא הכומר האב הנא שאת ידו יש לנשק בכל פעם שפוגשים בו. ריחות הקטורת היו ממלאים את הקומה העליונה במשך כל ימות השבוע, וכל אימת שנשבה רוח מתאימה היו מרעיפים ברוב חסדם גם עלינו, דיירי הח'אן, מניחוחם המתוק שבישם את האוויר.

הח'אן היה עמוק, לח, וחשוך פרט לשעה שחדרה אליו קרן שמש של בוקר, כשהדלת היתה פתוחה. באחת מן הפינות היתה אמי מבשלת על הבאבור, הפרימוס, שהשמיע לסירוגין קולות רמים בהתאם לגובה הלהבה, והיה נדמה לי שהוא שר. אמי (שאף היא שרה אתו לפעמים) הפליאה לטפל בו באמצעות מחט מיוחדת כל אימת שהתקומם וסירב לבעור בהתאם לרצונה.

אבי היה יוצא לעבודה בעודי ישן. כאשר אני ואחי יוסף התעוררנו, שתינו תה שאותו הכינה בדרך כלל סבתי, עם מעט לחם וזיתים, ויצאנו אל הרחוב המרוצף אבנים שצינתן נשכה בכפות רגלינו היחפות. אז היו מגיעים עוד נערים כמותנו, וכולנו היינו יורדים יחד אל מאחורי המסגד לכיוון כיכר "בַּאב אל־דִיר" – שער המנזר, שם חנו עגלות רתומות לסוסים, ולפעמים גם שתיים או שלוש מכוניות. אט־אט היו האנשים נקהלים ברחבה, עולים לעגלות ולמכוניות או מתיישבים במסעדות ובבתי־הקפה מסביב, בעוד השמש מציפה את המקום באור שונה לגמרי מהאור שבח'אן. הגפנים במורדות הוואדי וההרים הנשקפים במרחק הוצפו אף הם באור והחלו מנצנצים. הקור, שהיה התחושה הראשונה שקידמה אותנו בצאתנו, הלך והתפוגג.

בוקר אחד, לאחר שאחי יצא לבית־הספר, נשארתי עם אמי וסבתי בציפייה לתבשיל שהבטיחה לי אמי: הִיִּטְלִיהַ – אורז בחלב. החלבנית דפקה על דלתנו, אמי קנתה ממנה כמה אונקיות חלב, והמוכרת מזגה אותו לסיר. זה היה אירוע חשוב, כי אמי נהגה לומר שידה אינה משגת לקנות חלב אלא לרגל הזדמנויות מיוחדות או כשמתעורר צורך חיוני. עליתי למעלה לומר "בוקר טוב" ליוסף הנזיר, ואחר־כך לקומה העליונה, לכנסייה, להשקיף מן הגג אל הנערים העסוקים למטה במשחקיהם, הם קראו אלי ואני קראתי אליהם, ועד שירדתי בחזרה לבדוק איך מתקדם בישול הִיִּטְלִיהַ, היה מאכל התאוה, המובטח

מכבר, מוכן.

אמי יצקה אותו אל טס מתכת שטוח, הניחה אותו על הרצפה בפינה ואמרה: "ניתן לו להתקרר שעתיים. אתן לך לאכול מעט בצהריים, אבל את השאר נשמור לארוחת הערב, כשאבא יחזור מהעבודה. גם הוא אוהב הִיטְלֵה כמורך".

אמא הורתה לי לא לצאת ולהיכנס כל הזמן, ולהתנהג יפה כשהיא תלך עם סבתא לשוק לקנות ירקות. היא אמרה: "אם אתה יוצא, תנעל היטב את הדלת אחריך ואל תרשה לאיש להיכנס".

אך נותרתי לבדי וכבר שלחתי מבט משתוקק אל המאכל הלבן המפתה, הושטתי אליו אצבע וטעמתי. כמה טעים! אבל הוא היה עדיין חם, ואמי רצתה שיתקרר. "אצא בינתיים לשכונה", חשבת, ולפני צאתי לקחתי לי עוד לקיקה.

ברחוב, ליד פתח החנות שממול, פגשתי את אחד החברים ואמרת לי לו: "אתה יודע? אמא שלי בישלה לנו היום הִיטְלֵה".

בשעה שפנינו מאחורי המסגד פגשנו שני נערים נוספים, וחברי אמר להם: "אמא שלו בישלה היום הִיטְלֵה". מעט אחר-כך נאספו עוד ילדים מן השכונה לשחק בעיקול הרחוב, ואמרת להם: "אמא שלי בישלה הִיטְלֵה!"

אחד מהם אמר, "שקרן!"

ענית, "אתה בעצמך שקרן. בוא ותראה".

אז פניתי אל האחרים ואמרת, "קדימה, בואו אלינו הביתה, לח'אן. יש לנו הִיטְלֵה".

הם אמרו, "אנחנו פוחדים מאמא שלך".

אמרת, "אמא הלכה עם סבתא לשוק".

התקדמנו לכיוון הח'אן בקיפוצים ובדילוגים. השער החיצוני היה פתוח כתמיד. נתתי לחברי להיכנס, וביחד הדפנו את דלת הברזל הגדולה של ביתנו ונכנסנו כולנו – שבעה או שמונה ילדים.

למרות האפלה זהר טס האורז בחלב, שהיה מונח על הרצפה, באור ירקות. משכתי אותו לעבר הדלת, שניטיב לראותו, ואמרת לילדים: "שבו!"

כולם התיישבו במעגל סביב הצלחת הלבנה. צעקתי אליהם: "חכו!"

אל תאכלו בידיים! יש לנו כפיות!"

ליד הפרימוס עמד ספל גדול ובו כפיות אחדות מעץ ומאלומיניום, בגדלים שונים, ואני חילקתי אותן אחת אחת. אולם בעוד כולם פוצחים באכילה גיליתי שבשבילי לא נותרה כפית. במהירות לקחתי לי מצקת, נדחקתי ביניהם, והצטרפתי אל הסועדים.

באותם רגעים נפלאים, כשכבר כמעט חיסלנו את תכולת הטס, נכנסה אמי ומאחוריה סבתי, והרימה קול זעקה שזעזע את החיאן כולו. הילדים השליכו מידיהם את הכפיות ונמלטו החוצה דרך הדלת הפתוחה כרדופי שד, כאילו נשאם הרוות. ובטרם תספיק אמי להניח עלי את ידה פרצתי גם אני במנוסה, בעוד חברי מתפזרים להם לכל עבר. המשכתי לרוץ עד שהגעתי אל פתח כנסיית המולד, חסר נשימה ובודד, בלי אף אחד מהחברים.

ואז תפשתי שלאבי לא נותר דבר לארוחת־הערב, כשישוב עיף מן העבודה. תפשתי גם שאני האשם בדבר. פחדתי לחזור הביתה.

לא מצאתי לי אף שותף למשחק. במרחק מה מפתח הכנסייה, בקצה הרחבה, עמד אדם ששאב מים בנאד עור מפיו הרחב של בור־מים, ויצק אותם לתוך שוקת מוארכת. שלושה גמלים הרכינו את ראשיהם אל השוקת עד ששפתותיהם העבות כמעט נגעו בקרקעיתה, ובעודם גומעים בלהיטות מן המים חשפו שיניים צהובות מאיימות. עמדתי והתבוננתי בהם, בצווארים הארוכים המעוקלים, בגוף הענקי, ברגליים הגבוהות ובכפות העצומות, השטוחות. חגתי לאט סביבם, חושש להתקרב אליהם יותר מדי. האיש הוסיף לרוקן נאד אחר נאד אל השוקת, והגמלים גמאו חיש קל את המים, ולא נודע כי באו אל קרבם.

הלכתי משם, והשתרכתי לי לאיטי אל הרחוב הסמוך, שם עצרתי אצל חלונות־הראווה של חנויות המזכרות, להתבונן במחרוזות־התפילה מאם־הפנינה, בצלמים, בצלבים ובשיירות הגמלים הקטנות העשויות עץ זית.

לאחר זמן מה חלף הפחד, או שמא נשתכח, והייתי רעב מאוד. הלכתי הביתה, אבל סמוך לדלת שוב נתקפתי חרדה – מה תעשה לי אמא. הצצתי פנימה וצעקתי: "אמא! סבתא!"

אחי, ששב כבר מבית-הספר, יצא אלי, צחק ואמר, "בוא! נותן לאחרים לאכול בכפית ובעצמו אוכל במצקת! יופי! עשינו חיים! בוא, קדימה". הוא גרר אותי פנימה, לפגוש את אמי שעיינה בערו לעומתי בזעם.

לפתע ראיתי את הזעם בעיניה מתמוסס למין צחוק כשאמרה, "פרא-אדם! אתה מחלק את האוכל שלנו לזרים? אתה חושב שאתה הבן של סְלִימָאן ג'אסֶר? קודם תאכל בעצמך ותשב, ואחר-כך תאכיל אחרים..."

ואז פנתה אל אחי ואמרה, "קח את הסיר, יוֹסֶף, וקח שני גרוש, רוץ אל החלבנית ואם עוד נשאר לה חלב, תקנה ממנה שש אונקיות. ותחזור מהר, שאספיק לבשל מנה נוספת של הַיִטְלֵיָה לאביך... ואחיך, שכה אחיה, הוא לא יטעם ממנה אפילו פירור - קח אותו אתך, אני לא רוצה לראות אותו!"

בערב חזרה בה אמי מן האיום ואמרה בנימה מעושה של סלידה: "בוא הנה. שב עם אביך ואחיך. אתה רוצה לאכול עם המצקת, או שהכפית תספיק לך?"

בשעה מוקדמת בבוקר המחרת העלה אותי אבי לכנסייה יחד עם אחי, והעמיד אותי באחת משתי השורות של נערי המקלה. למרות שלא היכרתי את המזמורים הסיריאניים נהייתי מאוד משירת הנערים, וניסיתי לשיר יחד איתם בקול רם. התבוננתי בילד שנשא את מחתת הקטורת וקירב אותה אל האב הַנָּא, שלקח מעט קטורת בכפית קטנה מִבְּזוֹיךְ הנחושת שאחזו הילד בידו, והזין בה את הגחלים במחתה, כשהוא מתווה מעליה את אות הצלב. ואז סובב הילד ברחבי האולם בין המתפללים ונענע את המחתה בקצב אחיד, מפייץ ענני בושם לכל עבר.

גם אני התאוותי לשאת את מחתת הקטורת כמוהו, להרעיף מניחוחה על הבריות ועל הבית ועל המדרגות - על כל התושבים והבתים בשכונה. אבי אמר שבין ענני הקטורת מיתמרים גם מלאכים, והם מבקשים מאלוהים שיעתיר ברכה על כל מי ששואף מן הבושם הנפלא. כמה השתוקקתי לחזות במלאכים הללו! המשאלה הנכזבת לחזות במלאכים העציבה אותי, ומרוב צער

דמיינתי לפעמים שאני רואה אותם כמין רוחות - מעין כלאיים של ציפור ואישה - ואני משתעשע איתם ומזמין אותם לטס של אורז בחלב, ומותר לנו לאכול כאוות נפשנו, שהרי את המלאכים לא תוכל אמי לראות, ואולי גם אותי לא תראה כשאהיה בחברתם.

שמעתי סיפורים גם על כל מיני שדים - שדים שחורים עם קרניים חדות, שיורקים אש מפיהם ומשמיעים קולות שריקה בזנבותיהם הארוכים. ריח הקטורת מאוס בעיניהם, וגם את שירת המזמורים היפה אין הם אוהבים. לא נראה לי שהם נוטים להתיידד עם ילדים או לאכול אורז עם חלב, וטוב שכך והשבת לאל! אני לא רוצה לראות אותם! ואם אחד מהם יופיע מולי, אטרוק בפניו את דלת הברזל שלנו, ושיקיש עליה בזנבו כאוות נפשו!

אחי למד בבית־הספר הגרמני בשכונת מִדְפֶסָה. יום אחד פנתה אליו אמי ואמרה, "קח אתך את אחיך לבית־הספר, שאוכל להתפנות לעבודות הבית".

אחי לקח אותי לבית־הספר, אבל המנהל זרק בי מבט, הניד בראשו, ושאל את יוֹסֶף, "זה אחיך? בן כמה הוא?" אחי השיב לו, "בן חמש".

המנהל אמר, "תחזיר אותו הביתה. שיבוא בעוד שנה". אחי החזיר אותי הביתה, ואמי כעסה. היא מיהרה אתי אל בית־הספר היווני־אורתודוקסי שהיה קרוב יותר לביתנו. שם קידם את פניה המורה ואמר, "ברוכה הבאה. השאירי אותו אצלנו ולכי לשלום. או שתביאי אותו מחר בבוקר לפני שמונה".

אבל למחרת היינו כולנו עסוקים במעבר לבית אחר, שמוליכות אליו הרבה מדרגות, ושמתי לב שכינוי של הבית החדש הוא מילה לא מוכרת לי: "אלֶח'שֵׁאשִׁי" - הח'ושות.